

РАЗШИРЯВАНЕ НА СОЦИАЛНИЯ ОПИТ В ПРОЦЕСА НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЧРЕЗ ТВОРЧЕСТВО И АКТИВНА РАЗВИВАЩА ДЕЙНОСТ

ЮЛИЯ ДОНЧЕВА

*Катедра „Педагогика, психология и история“
Русенски университет „Ангел Кънчев“*

Юлия Дончева. РАЗШИРЯВАНЕ НА СОЦИАЛНИЯ ОПИТ В ПРОЦЕСА НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЧРЕЗ ТВОРЧЕСТВО И АКТИВНА РАЗВИВАЩА ДЕЙНОСТ. В настоящата студия се анализира отношението към младите хора със специални потребности, както и тяхната саморефлексия, започвайки от детската възраст с акцент върху креативността до самооценката на студентите с увреждания. Констатирайки недостатъчно внимание към студентите със заболявания и увреждания, с това изследване се измерват в емпиричен план техните атитюди, затруднения и саморефлексия. Проучването е с перспектива за изграждане на рефлексивен модел на взаимодействие с изследваните групи като част от процеса с устойчив тренд в континуума на адаптация, социализация и пълноценен начин на живот на децата/лицата със специални потребности.

Julia Doncheva. Department of Pedagogy, Psychology and History, ‘Angel Kanchev’ University of Ruse, Bulgaria. EXPANDING SOCIAL EXPERIENCE IN THE PROCESS OF INCLUSIVE EDUCATION TROUGH CREATIVITY AND ACTIVE DEVELOPMENT. This study analyzed the attitude towards young people with special needs, and their self-reflection, starting from childhood with an emphasis on creativity to the self-esteem of students with disabilities. Finding insufficient attention to students with diseases and disabilities, we gave them a special/particular look by analyzing and empirically measuring their attitudes, difficulties and self-reflection. This study has a perspective to create a reflexive model of interaction with stakeholders as a part of the process with a sustainable

trend towards adaptation, socialization and fulfilling way of life of children/adults with special educational needs.

Keywords: inclusive education, procedural modeling, developing educational and creative environment, social experience, students with disabilities and diseases.

УВОД В ПРОБЛЕМАТИКАТА

Един от сериозните проблеми на обществото, обект на много дискусии, е социалната адаптация на лица/деца и възрастни със специални потребности. Интеграцията на тези хора в обществото е възможна само при постигане на достатъчна степен на социално-психическа адаптация, чиито механизми се изграждат и развиват у личността в процеса на социалния онтогенезис. Ефективността на работата с лица от тази категория е свързана преди всичко не само и единствено с причините, лежащи в основата на нарушението, а в съчетание с вътрешните отклонения, проявяващи се на поведенческо равнище. В този смисъл, от изключително значение е да се анализира процесът им на социализация. От теоретична гледна точка, да се изясни процесуалното моделиране на ключовите концепции, необходими за това, което се случва в процеса на адаптацията и социализация – какво, когато как и защо. От оперативна гледна точка, моделирането на процеса социализация, има за цел да предостави насоки за методи, похвати, средства, и добри практики за приложение.

Раждането и отглеждането на дете със специални потребности, някои от тях трайно хронифицирани, очертава изпитанието на родителите, особено на майката, за преодоляване на високите стресогенни нива на т.нар. *токсичен стрес*. Факт е, че независимо от увреждането, за децата със специални образователни потребности (СОП) всяка една крачка е победа, персонално-личностна победа. Защото част от тях, например тези с хиперактивност и дефицит на вниманието (ХАДВ), се характеризират с по-слаб целенасочен контрол, с по-ниска саморегулация и с по-висока реактивност в сравнение с връстниците си според Boiyanova, Stankova (2004), Cotman, Berchtold (2002), Knudsen (2004). В обществото за съжаление все още има стереотипно мислене, което дискриминира и категоризира по един или друг начин тези деца/лица. В основата на формирането на стереотипното мислене стоят както когнитивни процеси, така и влияния, произтичащи от историята, културата и структурно-функционалните социални взаимодействия между съответните групи. При категоризацията на обектите се формират представи за своята група (in-group) и другата групи или групи (out-group). Особеното в този процес е, че се минимизират разликите между членовете на собствената група и членовете на другите социални групи, но същевременно се увеличават разликите между членовете на различните групи. На тази основа са разработе-

ни, и продължават да се развиват в очертаната посока, редица международни нормативни документи, касаещи защитата и подкрепата на разглежданите групи. Идеята е децата/хората със СОП да не се чувстват дискриминирани, игнорирани и сами.

В България дефинирането на понятието „*деца със специални образователни потребности*“ е направено в Наредба за приобщаващо образование, Обн. ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 18.12.2018 г. Разбира се, нормативната уреденост не е от сега, в предходните години има основни разпоредби, указания и т.н. В наши дни се вижда огромен напредък, старание, желание за постигане на ефективни резултати. Но търсенето и стремежът към това какво още може да се желае и направи в тази посока са двигателят на развитието. Например, навлизането на новите технологии в превенцията и лечението на човешкото здраве, в начина на преподаване, обучение и усвояване на учебния материал улесняват визията на методите. Целите и задачите стават напълно изпълними, приближавайки се ежедневно все по-близо до реалността. На преден план е добре да се изтъкнат възможностите на компютризираната здравна информация, която служи за бърз достъп до множество данни, възможности за генериране на много документи с въвеждане на конкретна база, за лесно съхраняване на информацията, както и за лесното ѝ прехвърляне и др. В информационната система има още какво да се подобри, например да се мисли по посока по-лесен достъп до програми и бази данни, добре разработени софтуерни продукти, които предполагат интуитивно приложение и бързо обучение за работа с тях. Според Войноховска „правилно създадените среди за обучение, базирани на новите технологии, предоставят на обучаемите повече възможности в сравнение с традиционното обучение по отношение на съдържание, темп на работа, подготовка и обзор на необходимите условия, и за действия като съвместна работа, консултации, тестване и оценяване“ (Voinohovska, 2012: 21).

Практическото измерение и корекционно-педагогическата работа на процесуално-творческото моделиране са свързани с търсене на една кохерентна връзка в приложението на креативността и активната развиваща дейност по посока на един съзидателен и личностно-развиващ процес.

Целта на публикацията е, акцентирайки върху изключителната значимост на детството и неговото много силно отражение върху бъдещето на личността, да се маркират проблемите на младите хора, които са студенти, и са с увреждания или са от малцинствените групи.

Поставяме акцент върху фундаменталната същност на детството за цялостното развитие на личността въобще и в частност – на хората със специални потребности. Този възрастов период полага основите на продуктивен и удовлетворяващ живот или на нестабилност и неувереност. В двете напълно отдалечени във времето възрастови групи намираме продължение в нишката

на спираловидния принцип чрез развитието на креативността в детството за цялостната адаптация и социализация на младия човек със специални потребности през студентството му.

ЗНАЧИМОСТ НА ПРОЦЕСУАЛНО-ТВОРЧЕСКОТО МОДЕЛИРАНЕ ЗА ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ

Отделяме по-специално внимание на процесуално-творческото моделиране, което според нас има съществена значимост за личностното развитие на човека. Под това понятие имаме предвид, че *процесуалното моделиране* винаги е било ключов аспект на интеракцията на процесите, методите и подходите за непрекъснато подобрене, развитие и усъвършенстване. Моделирането на дейността засяга процесите на възпитание, на обучение, на развитие (физическо, ментално, емоционално и т.н. Тук визираме публикациите на Angelova (2020), Jordanova (2015), Liutskanova (2014), Stoiyanova (2019) и др., което води до всеобхватност на архитектурата на човешката индивидуалност с устойчив тренд към личностно усъвършенстване. Възможностите на процесите в контекста на останалите функционални системи, данни, структури, стратегии и др. създават по-големи възможности при анализирането и планирането на промяната.

Измененията в психиката на детето настъпват в резултат на неговата дейност, като се осъществяват и усвояват на даден етап, а за всеки детски възрастов период има конкретика. Така например, най-характерни са игрите с предмети в ранна детска възраст, ролевите игри – в предучилищна, а учебната дейност – в училищна възраст. Включването в учебния процес на игри и упражнения за развитие на познавателните процеси и речта не само съдейства за психичното развитие, но и преустройва самата моторика, осигурява бързина, осмислено запомняне и възпроизвеждане на двигателни действия, умения за самостоятелно вземане на решения и действие в условия на стремително променяща се обкръжаваща обстановка.

Дейността за *моделиране* на дадени процеси обикновено предполага необходимост от промяна или идентифициране на проблем/и, които е необходимо да бъдат коригирани. Тази трансформация може да се реализира (или изисква) по различни начини – например, чрез включването на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) и ресурси като необходимост от модифициране на процеса. Програмите, техниките или моделите за управление на промените са желани, тъй като те ще могат да допринесат процесите да се апликират успешно в практиката.

Децата обичат да творят, да градят, да създават. За да има развиващ ефект, още в ранна детска и предучилищна възраст е важна не резултатността, а преди всичко процесуалността на дейността. Тоест, не какъв ще бъде крайният

резултат или продукт, а дейността по неговото реализиране, етапите на „проба-грешка“, на „учене чрез правене“, на приложение на информацията. Напълно сме съгласни с П. Конакчиева, която казва по темата следното: „Детската практико-преобразуваща изследователска дейност винаги е съпроводена с необикновена емоционалност. Тя по особен начин се вплита в дейността. Позитивните емоции, породени от направеното „откритие“, са в състояние да предизвикат значително по-големи усилия за постигане на привлекателна за малкия природооткривател цел“ (Konakchieva, 2013: 51). Авторката с основание посочва, че „емоционалната наситеност на детското експериментирание води до интензификация на развитието на нови мотиви за дейност, което съществено преустройва мотивационно-емоционалната сфера и в крайна сметка способства за формиране на евристичната структура на личността“ (ibid.). По този начин у детето се формира и т.нар. *социална компетентност*, която чрез креативността е насочена към поддържане ефективността на социалните отношения (Ivanova, 2019; ... Al-Obaydi, 2019).

Развиващите функции на игровото взаимодействие при формирането и развитието на детето чрез дейностния подход (прилаган съобразно стратегическа цел) предполагат и налагат съобразяване с възрастовите особености. Те следва да се отчитат и при наличие на работа с дете със специфични, атипични особености и потребности. В тази връзка отделяме изключително голямо внимание на творчеството като моделиращ процес на развитие, защото чрез него всички деца, и особено тези с нестандартно развитие, отбелязват своя личностен напредък.

Стимулът води до реакция, целенасоченото обучение и възпитание водят до *развитие*, а то, както казва Б. Пирьова, е: „... един целенасочен процес по отношение на физическите и психическите прояви. То не е просто натрупване на отделни умения, а е резултат от взаимодействието на различните функции, които взаимно стимулират своето функционално усъвършенстване“ (Piriova, 2008: 151). Тя посочва, че „в известен смисъл то (*развитието* – б.а.) е генетично предопределено и при повечето деца се достигат определени степени на развитие на приблизително еднаква възраст. В тази еднаквост обаче, индивидуалните различия оставят значителен отпечатък. Индивидуални различия се наблюдават още повече, ако децата се развиват в среда, която стимулира тяхното развитие“ (ibid.). Ефектът от съвместния процес на детското стимулиране и развитие може да бъде асоцииран с превенция на психичното здраве по посока благополучие.

Творчеството е развиващ фактор за човешката личност. Благодарение на творчеството хората са способни да извършват адекватни действия при изменения на заобикаляния ги свят и при възникващи проблеми. Нещо повече, креативността позволява не само да *реагираме* гъвкаво, но и ни превръща в *активен генератор* на промени (за практически потребности или за удоволст-

вие) – качество, присъщо само на човека. Наред с действената функция на творчеството да преобразява света, чрез него и в него се осъществява и *развитието на самия човек*. Например, креативните прояви на детето може и да не доведат до нов, обществено значим продукт в абсолютния смисъл на думата, защото факт е, че такъв то все още не може да осъществи. Но те са важни за развитието на самия автор – в детето се развиват предпоставки за творчество при решаване на проблеми във всекидневието, в дейностите (Angelova, 2019). За възрастните творчеството може да допринесе за новаторство в науката, изкуството и др. Чрез креативните прояви малкото дете усвоява околната действителност и расте – в смисъл развива се и се усъвършенстват неговите знания, умения, компетенции.

В съвремението говорим вече за *Мениджмънт на развиваща образователно-творческа среда*. Тя включва не само управлението, а преди това ясно, конкретно, структурирано планиране, ръководство на дейностите и ресурсите, мониторинг за качеството, императивност и строгост при прилагане на методите, формите, моделите и дейностите за реализирането на целите и задачите относно приобщаващото образование в Република България.

Процесните модели за творческа активност по своето естество могат да се класифицират като модели на взаимоотношение и взаимодействие в групите (in-group) и извън групите (out-group). По този начин моделът на процеса е описание на континуума на ниво *тип или алгоритъм*. Тъй като моделът на процеса е на ниво *конкретен алгоритъм от цялото*, процесът е екстраполация на него. Същият процесен модел се използва многократно за разработването на много приложения и по този начин има много типове. Едно възможно използване на модел на процеса е да се предпише как нещата трябва или би трябвало да се правят, понякога дори в противовес на самия процес. Всъщност именно това се случва – процесният модел е грубо очакване за това как ще изглежда процесът. Това, което ще бъде процесът, ще бъде определено по време на действителното развитие на системата на практико-преобразуващата дейност, в случая с творческата активност. Няма как да е по друг начин, защото творчеството не може да бъде сложено в граници, в рамка. Тогава няма да има креативност, по-скоро ще е преповтаряне на вече правено или нещо друго. Ще изброим само част от наши, български учени, които работят по тази тема – Velcheva (2019), Engels-Kritidis (2015), Koleva (1996), Neminska (2018), Polihronov (2017), Ivanova, Mileva (2019).

Част от прилаганите у нас процесни модели, се стремят да подпомогнат децата със специални потребности, за развитие на уменията им за живот без даден контекст, но те не са достатъчно ефективни при постигането на поведенчески резултати, ако не се прилага личностно ориентираният подход за всеки отделен казус. Възможности има в различни направления от спорта, културата и др. В този аспект, например, артпедагогиката чрез арттерапия има

огромен потенциал. Семейната среда е тази, която ще мотивира и подкрепя детето към активно спортуване или занимания по интереси Dineva (2018), Debrune (2016), Petkova (2012), Sotirov (2017), Alexandrache (2014). Съвременната специална педагогика осигурява възможности за ранна диагностика на нарушенията в развитието на децата и навременно организиране и провеждане на целенасочена педагогическа корекция (Kiurkchiiska, 2017). Например, чрез средствата на артпедагогиката е възможно да се намали влиянието на негативни тенденции в развитието и рисковете в социалната адаптация на детето/ученика. Необходим е алгоритъм на възпитателно-педагогическо, развиващо арт взаимодействие, основаващо се на максимално използване на работещи анализатори, функции и системи на тялото и мозъка, на способностите и уменията, в съответствие със специфичния характер на дефицитите на развитие при децата със специални потребности. Това предполага използването на конкретни технологии, които се отразяват в съдържанието и методите на креативно-педагогическия процес (Nikolova, 2019).

Необходимо да се създават условия за непрекъснато разширяване на социалния опит, като за последния трябва да има предпоставки за развитие на *психическите процеси*, а сред тях – и на *интериоризацията*. В различните възрастови периоди активно и последователно се развиват различни психични процеси. В периода на младенчеството (от раждането до 1 г.) се развиват усещанията; ранната детска възраст (1–3 г.) благоприятства развитието на речта; в предучилищния период (3–7 г.) бурно се развиват възприятието и паметта, а в началната училищна възраст (7–11 г.) – въображението и мисленето. В познавателната дейност на човека водеща роля играят когнитивните процеси: *усещане, възприятие, внимание, памет, мислене, въображение*. Независимо от факта, че имат свое индивидуално място в тази активност, всички те си взаимодействат един с друг (Tahira, 2020). Поради ограниченото пространство на една публикация, а и за да не изместим фокуса на разглежданата тематиката, тук ще се спрем накратко само върху вниманието, въображението и творчеството при малките деца.

Без *вниманието*, чиято основна функция е организираща останалите процеси, не е възможно да се реализира възприятието и запомнянето на нов материал. Без *възприятието* и *паметта* операциите на *мисленето* и *въображението* са невъзможни. По тази причина всяка една психична целенасочена и организирана активност води след себе си последици за развитието на цялата познавателна сфера (Doncheva, 2014).

Въображението и творчеството при децата са сред най-сложните познавателни процеси, при които действителността се отразява в съзнанието под нови форми. В основата на тези психични процеси стои мисленето. Благодарение на въображението човек може да си представи неща, които дори никога не е възприемал. Въображението е психичен процес, при който мисленето

създава образи на определени предмети по пътя на преобразуване на реалността. То позволява на възрастния да пресъздаде резултатите от дейността си още в самото начало, да предвиди и планира предстоящи събития, а на детето – да представи себе си по време на играта като определен образ: полицай, моряк, шофьор, да е бяла пеперудка, вълшебна фея и други. Въображаемите резултати от дейността са цел на този психичен процес, а способите за достигане до тази цел – алгоритъм на програма на дейността. По този начин въображението играе водеща роля в управлението на дейностното поведение на човек. Възникването и развитието на въображението е тясно свързано с формирането на други познавателни процеси и преди всичко – на мисленето. С натрупването на жизнен опит мисленето все повече и повече започва да се опира на образи. Именно благодарение на това детето получава способността да осъществява действия наум. В ранна детска възраст първо започва да разбира, че едни вещи могат да се използват за обозначаване, а други да служат за замяна – така се формира знакова (символна) функция в съзнанието. Вместо реални действия и реални вещи, започва да използва образи, обозначаващи тези действия и вещи. Когато се установи връзка между заместван и обозначаващ предмет, тогава за първи път придобива възможност да си представи – по разказа на възрастния или по картина от книгата, определен предмет, явление или събитие. Това означава, че у него се е зародило въображение. В детството въображението има пресъздаващ характер и възниква непроизволно във вид на получени впечатления. Това са преди всичко впечатления от чути разкази, приказки, стихове, музика, филми, изображения и пр. Във въображението се възпроизвежда само това, което оказва силно емоционално впечатление върху детето и представлява за него особен интерес. Въпреки това при първите крачки в своето развитие въображението е неотделимо от възприятието на предметите и участва заедно с него в игровата дейност. Детето подскача, прекрачило дървена пръчка, и си представя себе си като ездач, а пръчката – като кон. То обаче не може да си представи коня при отсъствие на предмета, пригоден за скачане, и не може мислено да преобразува пръчката в кон, когато не действа с нея, когато не играе с нея. В играта на 3 – 4-годишното дете е от значение сходството между предмета-заместител с предмета, който се замества (този от реалността). При по-голямото дете въображението може да фиксира предмети, които съвсем не приличат на реалния заместващ предмет. Така постепенно необходимостта от наличието на външна опора изчезва. Настъпва преход към умствено представяне на действията с предмета, който в действителност липсва и не е свързан с реалния.

Във възрастта между 5–6 години детето развива особена чувствителност на въображението си. Това е преходът от непроизволно запомняне и възпроизвеждане към произволно. Именно това е основата за развитието на творческото въображение, осигуряващо възможност за създаване на нови образи.

При децата със специални потребности (или с нестандартно развитие) процесите не протичат точно по този начин, но не може да не направим уточнение, че всичко е строго индивидуално и зависи от самия проблем, от степента на увреждането и от интензивната, системна, ежеминутна и ефективна работа с детето, за да се получи развиващ, мултиплициращ и устойчив ефект. В българската и в международната научна литература развиват своите тези автори като Stoyanova (2011), Terziiska (2018), Topolska (2019), Fatima Raheem Al-Mosawi, Inas Kamal Yaseen (2019).

Измененията и усъвършенстванията в психиката на детето настъпват в резултат на неговата *активна дейност*, която се осъществява или усвоява на дадения етап на развитие. Те са най-характерни съответно за всеки период – игри с предмети в ранна детска възраст, ролеви игри и творчество в предучилищна и учебната дейност в училищна възраст. Включването в учебния процес на игри и упражнения за развитие на познавателните и творчески процеси и за речта, не само съдействат за психичното развитие, но и преустройват самата моторика, осигуряват бързина, осмислено запомняне и възпроизвеждане на двигателни действия, умения за самостоятелно вземане на решения и действие в условия на стремително променяща се обкръжаваща обстановка (Ivanova, Ivanova, Deneva, 2015). Факт е, че дори и при деца без проблеми в развитието, ако липсва включеността в съответната за дадения период активност, то биха могли в резултат на това да настъпят задръжки в развитието на психичните образувания, които да доведат след себе си изоставане и други негативни психични явления. Това е една съществена особеност на детската възраст, при която се опосредства наличието на тясна връзка между различните качества, формиращи личността. По тази причина особено важно е да се създадат благоприятни условия за развитие на психиката в съответствие с възрастовите особености на детето.

На това възрастово и личностово ниво важният етап в развитието на мисленето е свързан и с овладяването на речта у детето. В процеса на действие се появяват подбuditелни мотиви за изказване: фиксация, изпълнена от действието, разсъждение и умозаключение. Словесното обобщение на собствената дейност води до възникване и усъвършенстване на пълноценен образ и операционализацията с него в мисловен план. Именно на тази основа се формират образи–представи, които с нарастването на възрастта на детето стават много по-флексибилни и динамични.

Всички горепосочени параметри, акценти и дейности трябва да се отчитат при прилагането на конкретна методика за ефективна работа с децата с атипично развитие.

ИНВЕСТИЦИОННО-ЕФЕКТИВНА СТРАТЕГИЯ В ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ. РЕЗОНАНТЕН АКЦЕНТ ВЪВ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Авторското разбиране за инвестиционно-ефективна стратегия в приобщаващото образование визира всички онези политики на световно, европейско и на национално ниво, работещи по посока ефективно приобщаващо образование. Тоест, в сферата на приобщаващото образование следва да се заложи на превенция и промоция, а не на редуциране или разрешаване на проблеми, създадени от лошо администриране и много други фактори. Ресурсите, вложени в превантивни инвестиции, са по-малки, по-надеждни и по-устойчиви във времето. Днес вече не говорим за необходимост от приобщаващо образование за учащите се със сериозни увреждания в системата на масовото образование, то е безспорен факт. Има все повече доказателства, че голям брой деца с увреждания могат да бъдат интегрирани чрез качествено приобщаващо образование като доказано ефективно образование за всички подрастващи със специални потребности.

Преминаването към приобщаващи образователни системи е задача от особено важно значение, но образованието и непрекъснатото повишаване на професионалната квалификация на учителите невинаги са били организирани в този приобщаващ контекст. Преподавателите не трябва да бъдат оставяни сами да работят и да търсят най-добрите подходи за работа с такива обучаеми. Те трябва да имат постоянната подкрепа на ресурсните учители, на психолозите, на екипите за подкрепа на личностното развитие в учебното заведение.

По посока на помощния учителски персонал трябва да кажем, че освен учителите, жизненоважна роля за това политиката на приобщаване да заработи добре на практика, играят преподавателският персонал, подпомагащ учебния процес, и помощният училищен персонал, нещо, което тук в България, за съжаление нямаме. Те са в подкрепа на учителя и на учениците. Често пъти в тази роля виждаме родителите на децата със специални потребности, които стоят в учебните часове, през цялата учебна година. Те подпомагат детето си при усвояване на учебния процес, но го правят интуитивно, защото не са обучени и нямат необходимите компетенции. Това не е правилно, а да не говорим, че е и икономически неизгодно.

Подготвяйки публикацията, разгледахме учебните планове на редица европейски страни, включително и от съседните нам балкански народи. Установихме, че в някои европейски страни (Литва, Полша, Люксембург) учебните програми са стандартизирани и им липсва нужната гъвкавост, което затруднява приобщаването на децата с увреждания. Практиките на повтаряне на учебната година също подкопават принципите на приобщаване. За щастие в България не е така. В тази връзка, относно приобщаващото образование в основната образователна степен и средното образование (за деца и ученици),

констатирахме, че има достатъчно и разнообразни източници – както наши (на български и на кирилица), така и чужди (на английски и други езици). Много малко материали обаче намерихме относно обучението на младите хора, на студентите, които са с вродени или придобити заболявания или увреждания и, въпреки тези проблеми, вземат решение и продължават обучението си във висше учебно заведение.

Старата максима, че при хората с увреждания вероятността да напреднат е по-малка, що се отнася до получаването на висше образование, в сравнение с хората без увреждания, е тотално невярна. В наши дни университетът отвори врати за „различните“ студенти. Доказателство за това са приетите и в момента обучаващи се студенти със зрителни, слухови или двигателни увреждания. Отделните преподаватели (все по-голяма част) предоставят възможност да се записват лекциите не само собственоръчно, но и на различни звукозаписни устройства. Също така, не отказват индивидуални консултации и перманентна сесия. Част от проблемите идват от недостатъчното финансиране за изграждане на повече помощни средства и тяхната поддръжка. Ще преведем конкретни примери за добри практики в тази насока с Русенски университет „Ангел Кънчев“, където активно функционира клуб за студенти с увреждания и такива в неравностойно положение, от маргинализираните групи. Във висшето учебно заведение има реално изградена и действаща практика за адаптиране обучението на студенти с увреждания. В настоящия момент (по представени от самите студенти документи от ТЕЛК или други медицински и социални данни) се обучават младежи с различен вид проблеми – със зрителни, със слухови, с увреждания на опорно-двигателния апарат и от др. В тази връзка университетът разполага със специално формирани центрове, включително библиотека, подходяща за използване от студенти или докторанти. Предвидено е създаване на читателско място за незрящи със скенер, Брайлов принтер и Брайлов дисплей, инсталиране на програма за разпознаване на текст (Screen Reader), програма-екранен четец, програма-синтезатор на българска реч (преобразуване на изчетения файл в звуков файл). Университетска библиотека разполага и с библиотечен служител – обучен координатор на библиотечни услуги за студенти с нарушено зрение. При посещение в Библиотеката, координаторът поема и съпровожда читателя със специални потребности. Издирва и прави справка за необходимите библиотечни документи. Доставя ги, сканира при необходимост материалите и ги изпраща на личния РС на потребителя. Там с помощта на Speech Lab се преобразува изчетения текст в звуков файл.

Студентът със специални потребности може дистанционно, без да се налага да посещава Университетска библиотека, да изпрати от своя РС запитване чрез е-мейл до координатора за библиографска справка, за проверка за необходимата учебна или друга научна литература. Координаторът извършва

услугата и изпраща информацията обратно на потребителя, за да може да си я конвертира в звуков файл.

Университетска библиотека сътрудничи с преподаватели за предоставяне на бройки от всеки издаден от Издателския център на университета учебник или учебно ръководство на електронен носител за натрупване на дигитална колекция за незрящи.

Също така, за успешната социализация, интеграция и развиващо обучение в Русенски университет от 2013 година активно функционира специално създаден общо университетски клуб „Различни и равни“ за студенти с увреждания и в неравностойно положение. В него членуват студенти с проблеми, като напълно незряща студентка, студенти с ДЦП (в инвалидни колички), с дискриминативна склероза (МС), остеогенезис имперфекта (ОИ) и т.н. Целта е там младите хора да се срещат и да говорят: за проблемите си, за саморефлексията, за усъвършенстването, за силните и слабите си страни и т.н., както помежду си, така и с колеги доброволци, със специалисти, за да се търси и намира тяхното разрешение, да се дават добри примери и модели за правилно и адекватно реагиране и положително въздействие. За всеки, особено за студентите, дошли с амбицията да учат, да се развиват, е присъщ поривът към по-добро. Клубът развива ежегодно по над 20 инициативи и събития и е известен сред широката русенската общественост. Темите и дейностите са разнопосочни, предварително заявени и разработени от самите студенти под менторството на ръководителя на клуба доц. д-р Юлия Дончева. Например, темите за „Равенството“ и „Толерантността“ бяха дискутирани на няколко последователни спираловидни сегмента. Личностно ориентирана подкрепа получават както студентите с конкретно увреждане, така и тези от маргинализираните групи, които също са силно уязвими и много чувствителни в интеркултурна среда. Студентите от турския и ромския етнос (по самоопределяне) имат своите лични проблеми в мултикултурната среда. За тази цел на дискусиите по тези теми каним студенти (техни колеги и връстници) от Еразъм+, които споделят чувства, преживявания и опит от обучителния им престой в България.

Целта на академичното ръководство е да подпомогне младите хора с достъпна среда – асансьори, рампи, подстъпи и т.н., но и да им даде възможност да бъдат чути, видени, разбрани, оценени и приобщени, мотивирани.

Висшето учебно заведение винаги е работило за интегриране на студентите с проблеми. В университета е разработена инвестиционна програма за изграждането на достъпна среда в новото строителство на кампуси и за всички други учебни корпуси. Изграждането на достъпна среда за студенти и граждани в неравностойно положение беше приоритет в периода 2012–2016 г., както за новопостроения сграден фонд, така и за съществуващия. Инвестирана е сума от над 300 000 лв. собствени средства за всички учебни корпуси, в които нямаше осигурени условия за достъп на хора с двигателни проблеми.

Архитектурни и маркировъчни улеснения на сградите и районите около тях за осигуряване на безпрепятствен достъп на хора с увреждания до висшето училище по утвърдените международни стандарти за достъпност.

Предразсъдъците и стигмата са факт. Те са толкова дълбоко култивирани, че трудно ще изчезнат, но има добри модели и практики, които подпомагат засегнатите. В университета имаме реално работещо менторство. Всяка студентска група има групов отговорник (преподавател), който студентите шеговито наричат „класната/я“. Тяхната роля и ангажимент е да помагат и съдействат на студентите при проблемни ситуации и казуси.

(НЕ)ВИДИМИ ФАКТИ И ДАННИ ЗА (НЕ)ВИДИМИ ХОРА

До скоро тези деца, ученици, лица бяха или настанени в т.нар. помощни детски градини и училища (за деца и ученици със специални образователни потребности), или в специализирани институции, или вкъщи, обречени на собствената си безизходица и тази на родителите им. Същата участ имаха и маргинализираните групи с техните квартални (ромски) училища. Те съществуваха, но отделени „невидими“, сякаш за да не безпокоят и притесняват „нормалните“. В тази връзка статистиката е безкомпромисна, тя съдържа данни, които са констатирани след съответния вид проучване. (Не)Видимите факти, обаче са онези реалности, които „щом не касаят мен, са само едни цифри“. Но, зад тези цифри, зад тези количествени данни стоят хора, стоят човешки съдби. Потърсихме, но не открихме и мислим, че не съществуват сравнителни данни в общеевропейски мащаб за броя на студентите с увреждания в системата на висшето образование. Няма статистика за уврежданията и успеха на тези от тях, които са в средното образование и във висшето образование.

Липсват актуализирани и достоверни данни за броя на заетите лица сред хората с увреждания в различните страни от Европейския съюз (ЕС), включително информация за родителите на такива деца.

Обезщетенията за неработоспособност увеличават риска от бедност и социално изключване. Добър вариант са клаузите във връзка с „гъвкавата сигурност“, които са полезни с това, че дават възможност на хората с увреждания да работят на непълно работно време, без да губят изцяло полагащите им се обезщетения. Много често се коментира вероятността те да бъдат намалени поради наблюдаваното в момента свиване на публичните разходи в цяла Европа, особено поради последиците (финансови и всякакви други) от настоящата пандемия.

Постигнато е значително сближаване в областта на политиката по отношение на хората с увреждания и заетостта в цяла Европа, като в повечето страни е в ход приемането на сходни мерки в подкрепа на трудовата заетост. При все това програмите в подкрепа на заетостта, както и тези за професионална

преквалификация, се различават по отношение на реалния им принос за излизането на хората с увреждания на пазара на труда или за запазването на техните работни места.

Социалната изолация, липсата на контакти и комуникация са следващите „Не-Видими“ тежки проблеми на тази група. Междоличностното общуване е взаимодействие колкото персонално, толкова и социално. Липсата му обаче може да доведе до сериозни отклонения в емоционалното, социалното и ментално развитие на детето, а оттам и на възрастния човек. В основата на този процес е комуникацията, която е невербална и вербална (словесна) (Dobрева, 2017). Комуникацията и общуването в българския език се използват като синоними, въпреки че комуникацията е само един от компонентите на общуването, заедно с интеракцията и перцепцията. В тази връзка Л. Славянова пише следното: „Комуникативното поведение (вербално и невербално) има своята национална специфика, която се дължи не само на разликите в средствата за общуване, но и на различията в механизма на техния избор, предпочитания и честота на тяхното използване в различни комуникативни ситуации. Този процес се ръководи от строги правила и норми, характерни за всеки народ и култура“ (Slaviyanova, 2017). В този контекст е необходимо да отчитаме тези „характерни правила и норми за народа, езика и културата“ на събеседника срещу нас и се съобразяваме с тях, поставяйки се на мястото на другия. Тези процеси улесняват комуникацията и общуването и премахват „барьерите“, предразсъдъците и стигмата, формирала се у нас през поколенията чрез различните фактори, обременяващи ни да приемем другите като равни с нас, а не като различни.

Жизненоважни процеси са адаптацията и преди всичко социализацията – тя е необходима, за да може един индивид да се изгради като личност, да се приобщи към средата, към общността, към колектива, и да е пълноценен както за себе си, така и за обществото, в което живее, работи, твори. В социологическата, психологическата и социално-психологическата литература многостранно, детайлно и съобразно специфичния научно-изследователски акцент, са анализирани и дефинирани понятията, свързани с изучаването на социализацията – социални процеси, социални норми и ценности, социален статус и социална роля, социална инструкция и функция, интеграция, интернализация, култура и др. Социализацията протича посредством взаимодействието на човека с огромно количество разнообразни условия, по-слабо или по-силно влияещи върху неговото развитие. Тези условия, оказващи влияние върху човека, се наричат фактори. Социализацията е процес, който започва от самото раждане на човека, има непрекъснат характер и се разбира като цялостно формиране на личността чрез усвояване от индивида на системи от знания, норми и ценности, чрез овладяване на предметната и духовната среда, на езика и начините на общуване. Натрупани-

те емоционални преживявания в детството оказват влияние по-късно върху уменията за пълноценен живот, които човек придобива до края на зрялата си възраст, а именно: да бъде емоционално готов да учи, да работи, да се развива, да създава стабилни връзки и контакти, да има умения за общуване, да има ясна представа за себе си като личност, да има умения да проявява инициатива, да намира удовлетворение в активности или други социално приемливи дейности.

Съгласно дефиницията на СЗО „уменията за пълноценен живот включват способността за адаптивно и позитивно поведение, което дава възможност на хората да се справят ефективно с изискванията и предизвикателствата на ежедневието“ (World Health Organization). В частност, уменията за живот представляват група психосоциални компетентности и междуличностни умения, които помагат на хората да вземат информирани решения, да разрешават проблеми, да мислят критично и креативно, да общуват пълноценно, да изграждат устойчиви взаимоотношения, да бъдат съпричастни към другите, да водят здравословен и личностно удовлетворяващ начин на живот и т.н. Уменията за живот спомагат за персоналните действия и взаимоотношения с другите, както и за действия с цел промяна на заобикалящата среда, за да бъде тя благоприятна за здравето.

„Различните“ хора не са от днес и сега. От запазилите се писмени извори, от историческите и литературните източници придобиваме информация за това какво е било отношението към тях през различните етапи на развитие на човешката цивилизация. За съжаление до скоро в България хората с увреждания бяха, а и на места все още са обект на наследени от миналото стереотипи и предразсъдъци. Преди повечето от тях са били изолирани, защитавани и обгрижвани основно от семействата си и отчасти от държавата. Хората с увреждания у нас се сблъскват с редица проблеми, за които обикновеният човек дори не може да си помисли. Голяма част от училищата не бяха достъпни и пригодени за деца със специални потребности, рамките за инвалидни колички започват сега да се изграждат, асансьори няма навсякъде. Методите, формите, начините на обучение все още не задоволяват техните потребности. Използването на градски и междуградски транспорт е затруднено, всъщност в повечето населени места дори разходка по тротоара с количка е невъзможно. Но според нас, всяка информация трябва да се подкрепи с факти, със статистически данни. Да започнем с конкретика относно броя на децата и лицата с увреждания в България: По данни на Националния статистически институт (НСИ) към края на 2000 г. личните пенсии за инвалидност, финансирани от ДОО, са 177 624, а към края на 2014 г. те са 390 412. Броят им за този период е нараснал с 212 788 или 2,2 пъти. Личните пенсии за инвалидност, финансирани от държавния бюджет, са били 145 893 бр. в края на 2000 г. До 2011 година с призната трайно намалена работоспособност или степен на увреждане са 474 267 души. От

тях 9 039 са деца, а 465 228 са хората на 16 и повече навършени години. Към 31.12.2014 г. те са 516 968 и нарастват с 371 075 пенсии, или 3,5 пъти повече спрямо началото на разглеждания период. (National Statistical Institute, 2018). Но тук трябва да обърнем внимание на следното, не съществува точна и конкретна статистика за техния брой в България поради факта, че данните са на база официално регистрирали се в социалните институции лица. Има и такива, които не са се регистрирали поради една или друга причина.

Друга статистика, по данни на НОИ (National Insurance Institute, 2018), само получаващите социална пенсия по инвалидност или част от нея са 244 929 (със степен на инвалидност между 71 и 100%), а получаващите различни видове пенсии по инвалидност с оценка между 50 и 71% са 84 756 души, т.е. общият брой на хората с увреждания е поне 400 000 души, като се имат предвид децата с трайни увреждания (около 30 000 по експертна оценка). И тук е в сила твърдението, че не съществува реална и конкретна статистика за техния брой, защото все още голяма част от тази рискова група продължават да бъдат изолирани и неспособни да излязат навън от домовете си, както поради недостъпната околна среда, така и от настроенията и нагласите на обществото спрямо техните проблеми. Липсата на информация често води до безцелни и неадекватни политически мерки и решения, които от своя страна поглъщат ресурс и създават в повечето случаи само и единствено нови проблеми.

ДИЗАЙН И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРОУЧВАНЕТО

Фокусът на емпиричното изследване е насочен към възрастните и към студентите със специални потребности. Количествената и качествена характеристика е изведена на база връзката (колкото и (не) видима да е тя) между влиянието на творчество и активно развиващите се дейности в детска възраст и социалния опит в процеса на приобщаващо образование на вече порасналите млади хора. Тя е видима в аспект амбиция, самочувствие и самоувереност, придобити още в детското развитие. Тоест, колкото повече на едно дете му е отделено персонално внимание, колкото повече се е занимавало с творчество, толкова по-амбициозен и уверен човек ще се формира. Пътят към израстване, към самоусъвършенстване, към себеутвърждаване преминава през висше и продължаващо образование до реализиране в житейска (личностна) и професионална среда.

Дизайнът на изследването е със следните ключови моменти:

Целите на изследването са: 1) Да се проучи *отношението към и мнението за лицата със специални потребности*. 2) Да се анализират *проблемите на лицата със специални потребности (с особености в развитието)*, както и *тяхната самопреценка, готовност и мотивация за вписване в съвременната учебна и работна среда*.

Обектът на проучването е *отношението към лицата със специални потребности, както и саморефлексията на младите хора от тази категория*. Обхванати са следните групи:

- 1) Родители на деца със специални потребности.
- 2) Студентите от общо университетски клуб „Различни и равни“.
- 3) Работещи родители на деца без специални потребности.

Предметът на изследването е въздействието на учебната и работна среда върху обучаемите по отношение на тяхната готовност, атитюди и мотивация за творчество, адаптация и социализация.

Хипотези:

1. Разглеждайки теоретично и в по-глобален аспект процесуалното моделиране, ще се маркират влияещите параметри на комплексното здраве за детето със специални потребности.
2. Анализирайки в теоретичен план проблемите в учебно-творческия процес и в практически план социализацията на децата и младите хора, ще маркираме голяма част от тях с цел превенция.
3. Пълноценната интеграция, доколкото е възможна, ще допринесе за благоденствието на общността, а също така и на личната самооценка и елиминиране на самоизолацията.

Задачи. От формулираните цели произтичат следните задачи:

1. Да се прецизират и представят точно и ясно всички необходими аспекти на ключовите моменти от изследването. Уточняване на етапите (кога, къде).
2. Да се конкретизират изследваните заинтересовани лица (кого).
3. Да се подбере подходяща методика за изследване.
4. Да се намерят статистически значими корелации между атитюдите и мнението на анкетираните по отношението на тематиката на изследването.

Организация на проучването.

Настоящото проучване се провежда от 2017 година в Русенска област (в неправителствени организации, центрове за настаняване от семеен тип, дневни центрове и др.), със студенти от Русенски университет „Ангел Кънчев“, с родители от детски градини и училища. В тази публикация представяме част от него (извадка от 353 лица), касаеща коментираната проблематика, а именно в рамките на целта да се проучи мнението на групите изследвани лица:

– Лицата със специални потребности относно съществуващите проблеми и начините за тяхното решаване, за по пълноценната им интеграция в обществото;

– Родителите на деца/ученици със специални потребности относно проблемите при интегрирането им;

– Родителите на деца без специални потребности относно съвместното им обучение с деца/ученици със специални потребности.

За реализиране на настоящото изследване са използвани следните теоретико-емпирични *подходи и методи*:

- Проучване на научна литература и Web източници, свързани с темата на изследването;

- Провеждане на теоретичен анализ за процеса на творческо моделиране по посока личностно израстване;

- За емпиричното изследване – анкети и въпросници, свързани с установяване на очаквания, мнение и отношение на изследваните групи лица.

Разработени, приложени и анализирани са следните анкетни карти:

Анкетна карта № 1 за хора със специални потребности и маргинализирани групи.

Анкетна карта № 2 за родители на деца и ученици със специални потребности.

Анкетна карта № 3 за родители на деца и ученици без специални потребности.

В публикацията са представени отделни въпроси от трите анкетни карти, съдържащи информация, касаеща тематиката.

Анкетните карти са подготвени със следните характеристики:

- Да отнемат възможно най-малко време за попълване.

- Да отразяват, по възможност, реална представа за мнението и нагласите на лицата от таргетните групи, на родителите на деца със специални потребности и на родители на деца без специални потребности.

- По-голямата част от въпросите са от затворен тип, предоставяйки възможност за допълване чрез свободен отговор, т.е. въпросът не е ограничаван само в рамките на определени отговори. Презумпцията ни е, че съчетанието, синхронизирането на отворени и затворени въпроси с много вариативни отговори осигурява на анкетираните, изразяващия мнението си, по-голяма свобода при отразяване на персоналните си виждания.

Целеви групи:

- Родители на деца без специални потребности;

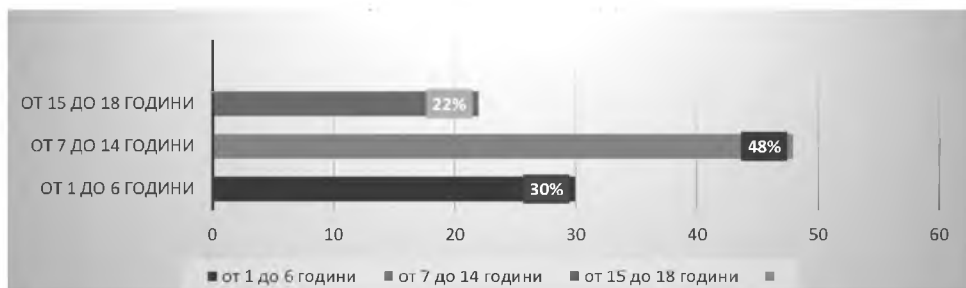
- Родители на деца със специални потребности;

- Деца и ученици със специални потребности;

- Студенти и работещи лица.

ЕКСПОНИРАНЕ И АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

В началото установихме *възрастта на децата*: 30% са посочили възраст от 1 до 6 години, 48% възраст от 7 до 14 години и 22% от анкетираните са посочили възраст от 15 до 18 години. На *Фигура 1.* е представено процентното възрастово съотношение на децата на респондентите.

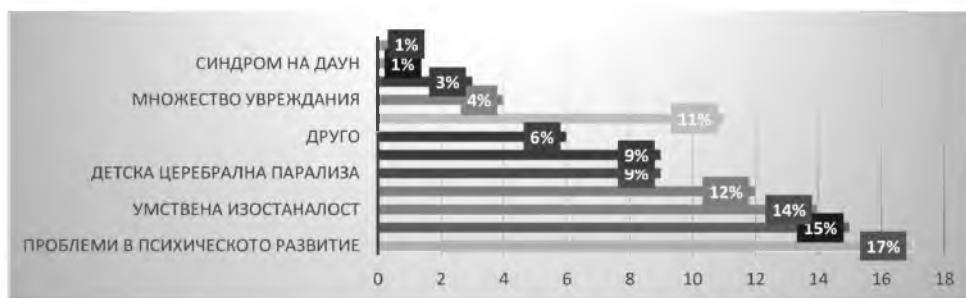

Фиг. 1. Процентното разпределение по показател възраст на респондентите

Въпросът ни целеше да установим възрастовия диапазон на децата на респондентите. По-големият процент от анкетираните са с деца на възраст от 7 до 14 години. След това са родителите с деца на предучилищна възраст и след тях – тези с деца в т. нар. тийнейджърска възраст.

С въпроса: *В какво се изразява заболяването/проблемът на Вашето дете?* констатирахме заболяванията и уврежданията на децата на участниците в проучването. От всички анкетирани 17% са посочили проблеми в психическото развитие, 15% посочили физическо увреждане, 14% от тях са отговорили с умствена изостаналост, 12% с аутизъм, 11% с езиково-говорни смущения, 9% от респондентите са посочили детска церебрална парализа, 9% – нарушено зрение, 6% – друго, 4% – множествени увреждания, 3% – хронични заболявания, 1% – синдрома на Даун и 1% – увреден слух.

Някои от участниците са дали повече от един отговор. На *Фигура 2* е процентното разпределение на заболяването или проблема на детето според показанията на техните родители.

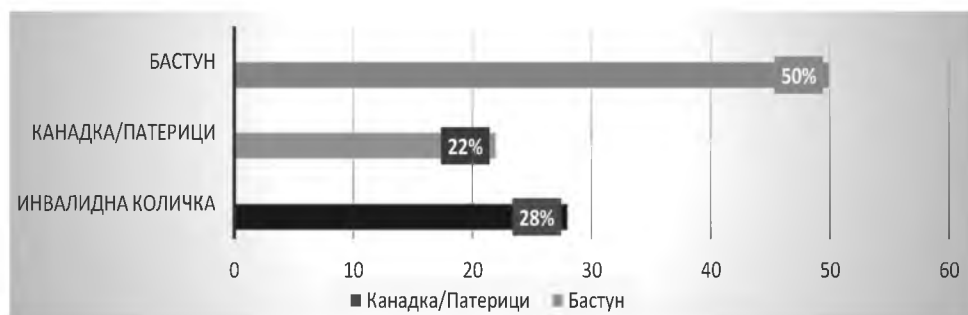

Фиг. 2. Процентното разпределение за заболяването или проблема на децата

Факт е, че палитрата е пъстра, налични са почти пълен спектър от увреждания и заболявания. С проблеми в психическото развитие са най-много, след тях са поравно тези с физически увреждания, умствената изостаналост, аутистичния спектър, езиково-говорните смущения, децата с нарушено зрение

и тези с детска церебрална парализа (ДЦП), има и „други“, които включват комплексни поражения. Анкетирани са родители на деца с множество увреждания и такива с Даун синдром и увреден слух.

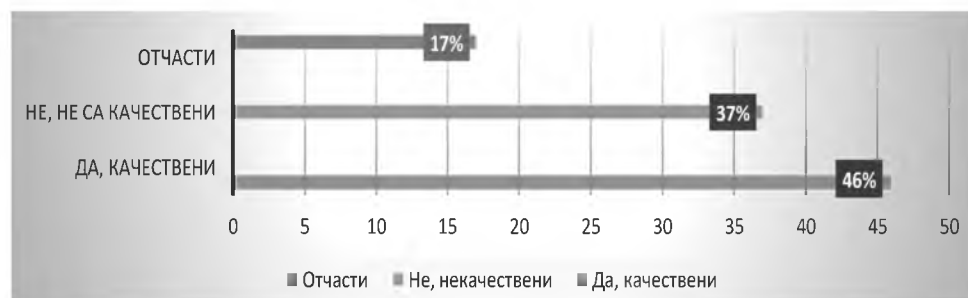
Друг съществен въпрос в плана на постигане целите на изследването е: *Ползват ли помощно-технически средства?* Въпросът търси отговор доколко тези лица са самостоятелни (за работа или следване) или без придружител животът им е невъзможен. От всичките респонденти, попълнили анкетните карти, 50% са посочили, че ползват помощно-техническо средство бастун, 28% ползват инвалидни колички и 22% ползват канадки/патерици. Визуализацията на отговорите се намира във *Фигура 3*.

Фиг. 3. Процентното разпределение на използване на помощно средство

Голяма част от тях не могат да се придвижват без употребата на помощно-технически средства. Половината от анкетираниите използват бастун, по-малко са тези в инвалидна количка и останалата част използва канадка или патерици. Отговорите рефлектират към достъпната околна и архитектурна среда за тези хора.

На *Фигура 4*, в процентно отношение са представени резултатите от отговорите на въпроса: *Качествени ли са помощно-техническите средства, предлагани в България?* 46% от анкетираниите са посочили, че предлаганите помощно-технически средства са качествени, 37% от потребителите са отговорили отрицателно и 17% са посочили отчасти.

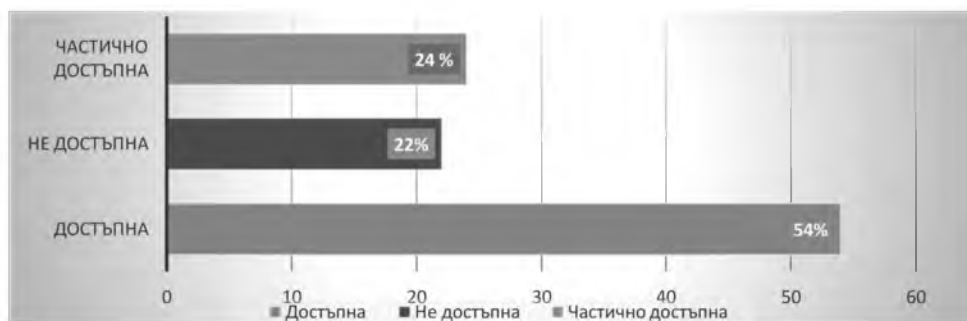
Фиг. 4. Качествени ли са помощно-техническите средства в България?

Качеството на помощно-техническите средства рефлектира във възможността тези хора да се чувстват комфортно, излизайки от вкъщи. Да отидат до учебното заведение, до работното си място, без да се налага да разчитат на чужда помощ или подкрепа. Почти половината отговарят, че помощно-техническите средства в България са качествени, по-малка част ги оценяват като некачествени, има и такива, които дават отговор „Отчасти“, т.е. междинен.

От анкетираните беше поискано да направят в свободен текст *„Препоръки относно помощно-техническите средства“*. Може да се каже, че обръщаме по-голямо внимание на тези средства поради факта, че те спомагат за независим живот, а не живот, в който зависимостта е бариера и ограничение към реални действия. Резултатите в обобщен вид са: 38% са дали препоръки относно отпускането – за редуциране на формалностите при изписването на помощно-техническите средства, да се премахнат бюрократичните процедури. Срокът на помощно-техническите средства да е по-малък от 5 години. Да се отпускат повече средства за ремонт на акумулаторните колички. Сроковете да са съобразени с инфраструктурата и от това дали този, който ги използва, е млад, в работоспособна възраст или е в пенсионна възраст.

Относно качеството са дали препоръки 62% от анкетираните: да са по-стабилно изработени, да се по-добри, да са издръжливи и сигурни, да бъдат съобразени с техническия напредък и новости в съвременната техника, да са олекотени, да се внасят и такива помощно-технически средства, които да стават и за по-тежки хора. Помощно техническите средства, които се внасят в момента в България, не са подходящи за хора тежащи над 120 кг.

Другият въпрос от съществена значимост по темата ни е: *Достъпна ли е архитектурната среда в учебното заведение (детска градина, училище или университет) за детето Ви (за Вас)?* Тук отговорите ще ни ориентират за една от бариерите пред тези лица, поставящи ги пред невъзможността да имат безпрепятствено движение до различните класни стаи и кампуси в учебното заведение. От всички участници в анкетното проучване 44% са отговорили: „Архитектурната среда е достъпна за лица с увреждания“, 23% считат, че учебните заведения не са достъпни за тях и 22% частично са достъпни. На *Фигура 5*. е представено процентното съотношение на отговорите на респондентите – родители и студенти с увреждания относно достъпността на архитектурната среда на учебното заведение, което посещава детето им и респективно младежите.

Фиг. 5. Процентното съотношение на отговорите относно достъпността на архитектурната среда на учебното заведение

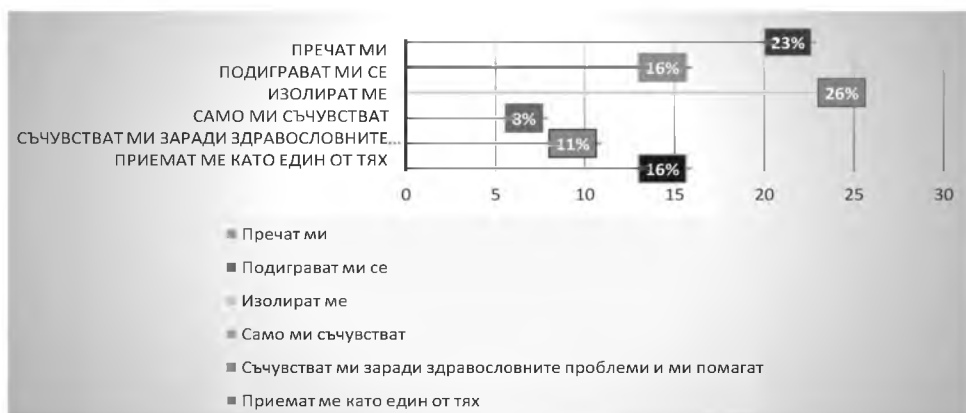
Повече от половината преценяват като достъпна архитектурната среда в учебното заведение, било то детска градина училище или университет. Идентични са отговорили тези родители и младежи, които считат, че е частично достъпна и тези, които преценяват, че не е достъпна.

След това поставихме серия от въпроси касаещи личностовата идентификация, оценка и самооценка. Фундаменталната ѝ значимост вече коментирахме по-горе.

Първият въпрос от тази серия е: *Какво е отношението на другите към Вас?* 16% от анкетираните са отговорили: „Приемат ме като един от тях“, 11% „Съчувстват ми заради здравословния ми проблем и ми помагат“, 8% „Само ми съчувстват“, 26% „Изолират ме“, 16% „Подиграват ми се“, 23% „Пречат ми“. Отговорите на този въпрос са представени във *Фигура 6*.

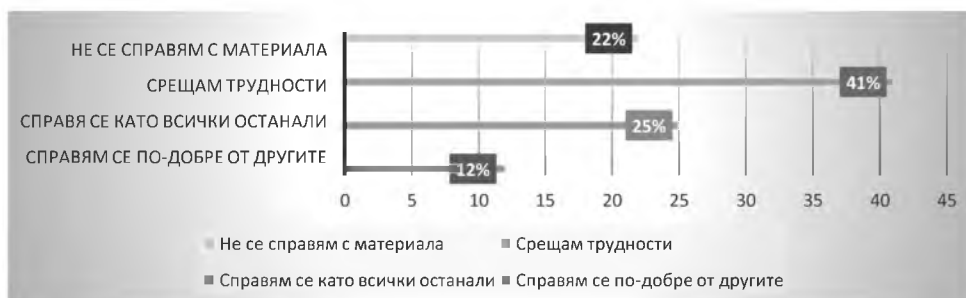
От количествените данни по-високият процент от отговорите са, че се чувстват изолирани, че им пречат, че им се подиграват, което определено буди притеснение. „Приемат ме като един от тях“ е наравно с „Подиграват ми се“. Нисък е процентът на „Съчувстват ми заради здравословните проблеми и ми помагат“ и последен „Само ми съчувстват“.

Серията от въпроси за личностовата саморефлексия продължава с въпроса: *Как се самоопределяте?* 12% от анкетираните са отговорили: „Справям се по-добре от другите“. 25% са посочили „Справям се като всички останали“, 41% – „Срещам трудности при усвояване на учебния материал“ и 22% – „Не се справям с материала“.

Фиг. 6. Какво е отношението на другите към Вас?

Диференциацията на извадката виж във *Фигура 7*.

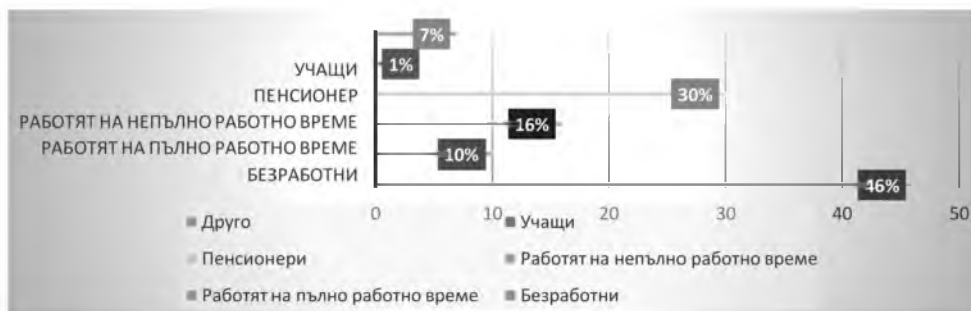

Фиг. 7. Как се самоопределяте?

Много високи са процентите на лицата, които срещат трудности при усвояването на учебния материал. С много малка разлика са тези, които не се справят с учебния материал и тези, които се справят като всички останали. Със самочувствие, че се справят по-добре от другите, са едва 12% от анкетираните.

Всички знаем, че родителите, отглеждащи и възпитаващи деца/лица със специални потребности, са напълно отдадени, поради трудността децата им да се адаптират и социализират в масовите детски заведения, училища и висше учебно заведение. В тази връзка искахме да разберем колко от тях са работещи.

От всички анкетирани попълнили анкетата става ясно, че безработни са 46%, 10% работят на пълно работно време, 6% работят на непълно време, 30% са дали отговор пенсионер по болест или по възраст, 1% от анкетираните са родители, които са учаци, студенти. Респондентите, посочили „Друго“, са 7%, те могат да бъдат обобщени в две групи – работещи по програми за временна заетост и на граждански договори. Във *Фигура 8* са представени резултатите от отговорите им.

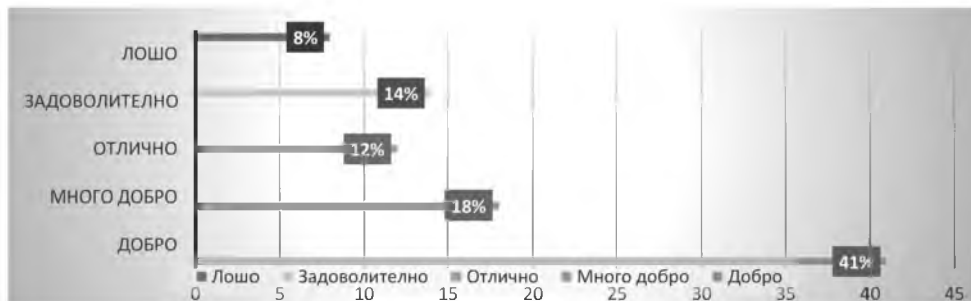

Фиг. 8. Работите ли?

Тревожен факт, но и очакван резултат, е високият процент безработни и пенсионери. Работещите на пълно работно време са по-малко от тези на непълно работно време. Учащите родители са 1%, а „Друго“ (уточнихме по-горе какъв събирателен образ е това наименование) са 7%.

Същите въпроси относно личностовата идентификация, оценка и самооценка, саморефлексия, които по-горе представихме с отговорите на децата/лицата, поставихме на родителите и работещите. Отговорите са с важна информация по посока личен комфорт или дискомфорт, който неминуемо се отразява и в семейната среда. Отговорите им са в следните количествени стойности, изразени и анализирани по-долу.

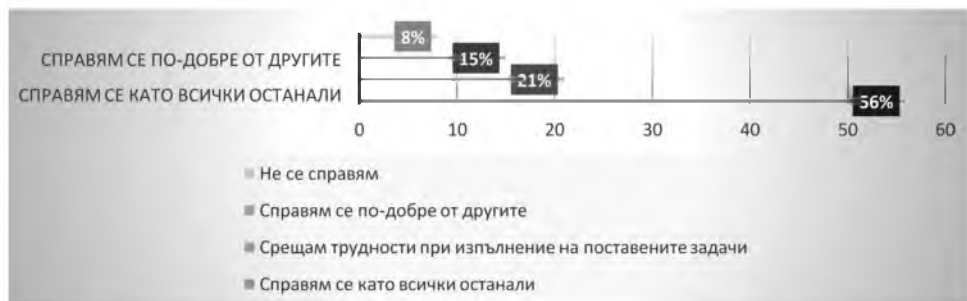
Първият въпрос е: *На работното си място какво е отношението на колегите Ви към Вас?* От всички анкетирани лица 41% от тях са отговорили „Добро“, 18% посочили отговор „Много добро“, 12% са отговорили „Отлично“, 14% са отбелязали „Задоволително“, 7% от участниците – „Незадоволително“ и 8% – лошо (Фигура 9).

Фиг. 9. Процентно отношение на въпроса:
„Какво е отношението към Вас на работното Ви място?“

Тук отговорите са обнадеждаващи – почти половината отговарят, че към тях колегите им имат добро отношение, тоест, средно – нито добро, но не и лошо. „Отличното“, „Много доброто“ и „Задоволителното“ са в близки граници. От лошо отношение се оплакват 8% от работещите хора.

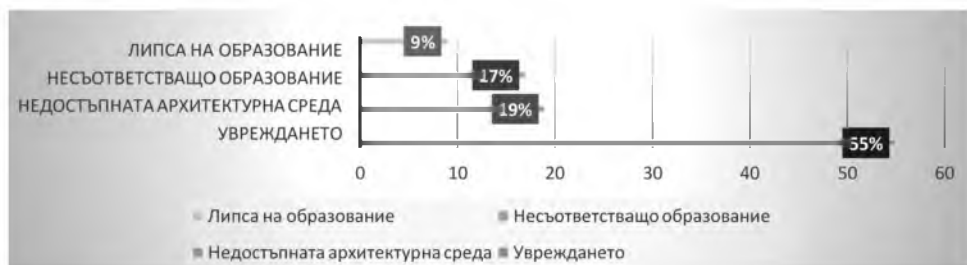
Следващият въпрос от тази серия е: *Като работник, как се самоопределяте?* 56% от всички работещи са дали отговор: „Справям се като всички останали“, 21% „Срещам трудности при изпълнение на поставените задачи“, 15% са отговорили „Справям се по-добре от другите“, 8% дали са отговор „Не се справям“. Данните са представени на *Фигура 10*.

Фиг. 10. Отговори в процентно съотношение на въпроса: „Като работник как се самоопределяте?“

Радостно впечатление прави фактът, че над половината са със самочувствието, че се „справят като всички останали“. На половина са лицата, отговорили, че „срещат трудности при изпълнение на поставените задачи“. Под тях са тези, които по своята самопреценка претендират, че се „справят по-добре от другите“. И накрая са тези (под 10%), които преценяват за себе си, че „не се справят“.

На *Фигура 11*, са експонирани отговорите на следния въпрос: *Коя е най-голямата Ви пречка при кандидатстване за работа?* За 55% от анкетираните най-голямата пречка при кандидатстване за работа се явява увреждането, 19% анкетираните са посочили недостъпната архитектурна среда, 17% посочват като пречка несъответстващото образование, 9% са отговорили липса на образование или липса на квалификация.

Фиг. 11. Отговори на въпрос: „Коя е най-голямата Ви пречка при кандидатстване за работа?“

Този въпрос дава част от отговорите за пречките, за бариерите, които стоят пред младите хора при кандидатстване и наемане на работа. Над половината

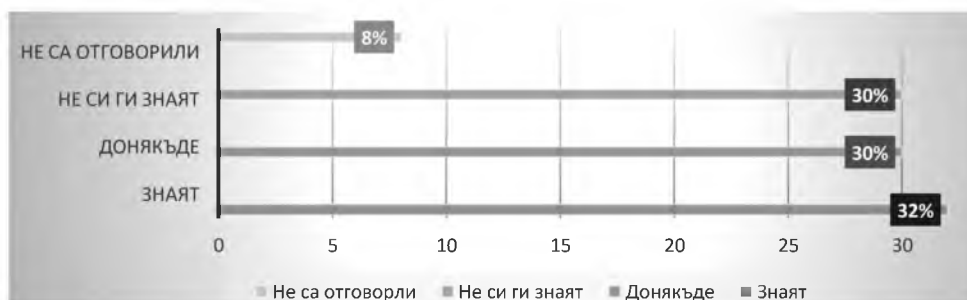
от запитаните посочват „Увреждането“ като причина и пречка, за да не започнат работа. „Недостъпната архитектурна среда“ също е посочена като спънка при реализиране на намеренията им. След това е „несъответстващото образование“, както и липсата на такова.

Помолихме ги да дадат своите предложения за подобряване участието на хората с увреждания на пазара на труда. Обобщените резултати в резюме, са: 49% от анкетираните са дали следните предложения: повишаване на квалификацията, по-лесна възможност за обучение, квалификация и достъпна среда, участие в програми за квалификация и преквалификация, да има повече специализирани програми за преквалификация, да имат възможност за посещение и завършване на курсове.

30% считат, че за да се подобри участието на хората с увреждания на пазара на труда, е необходимо работните места да са съобразени с вида и степента на увреждане. Те са дали следните отговори: Да работят по дадена програма (на Европейско или местно ниво). Държавата да помогне със средства кооперациите за хора с увреждания. Да се създадат нови предприятия за хората с увреждания, работни места съобразени с вида и степента на увреждане, субсидирани работни места за хората с увреждания. Да има изградени и подкрепяни законодателно повече социални предприятия. Останалите 21% от анкетираните не са дали отговор по въпроса.

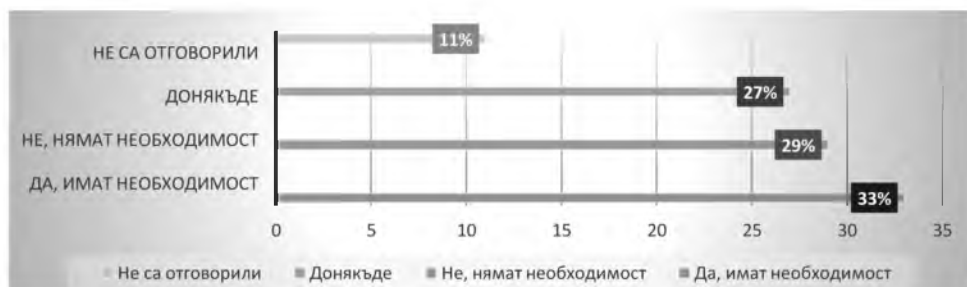
Чрез следващия въпрос: „Запознати ли сте с европейското и българското законодателство относно личните Ви права, както и тези на детето Ви?“, искахме да установим доколко хората с проблеми познават нормативната уредба, даваща им възможност да се защитават, да търсят правата си, да редуцират или минимизират проблемите си. На *Фигура 12* са визуализирани резултатите от отговорите им, а именно:

32% са отговорили, че са запознати със законодателството уреждащо правата на децата/лицата с увреждания, 30% „Донякъде“ са запознати, 30% не са запознати със законодателството, относно техните права и правата на децата им, и 8% не са отговорили на въпроса.

Фиг. 12. Отговори в процентно отношение относно знанията за личните права, както своите, така и тези, касаещи децата им

Разликата между тези, които казват, че си знаят права и тези, които не си ги знаят е изключително малка. Също такава е и спрямо тези, които не са сигурни доколко ги знаят и доколко не ги знаят и отговарят с „Донякъде“. Малкият процент лица, които не са дали никакъв отговор, според нас са или в колебаещите се или при незнаещите, защото по презумпция, когато един човек е сигурен в знанията си, в компетенциите си, той го изтъква като факт. Следващият въпрос и съответните отговори затвърдиха предположенията, тълкуванията и анализа по-горе: *Имате ли необходимост от правни консултации за Вас или за детето Ви?* На *Фигура 13*, са онагледени резултатите на отговорите: 33% от участниците посочват, че имат необходимост от консултации относно правата на децата с увреждане и техните права като родители, 29% са дали отговор, че не се нуждаят от консултации, 27% са отговорили „Донякъде“ и 11% не са дали отговор на този въпрос.

Фиг. 13. Има ли родителят правни знания, относно закрилата над себе си и на детето си?

Както казахме, резултатите кореспондират с предходния въпрос и подкрепят изразеното мнение с количествените данни: Под половината „Имат необходимост“ от правна консултация, не се чувстват знаещи по проблемите, които ги съпътстват. „Не са отговорили“ и „Донякъде“ е сборът от тези, които по-скоро не знаят, отколкото знаят. И под знаещите, са „Нямащи необходимост“ от консултации, защото се чувстват подготвени и компетентни.

Преди да преминем към заключението, е важно да отбележим следните моменти:

1) На този етап НЕ формулираме твърдение за представителност на извадката за българските граждани. Въпроси 12 и 13, носят тази характеристика, но тук е по-скоро аспект на стилов изказ към респондентите.

2) Не си поставяме за цел да коментираме причините за тези резултати, защото те са предмет на много научни области, например с психологията (с нейните научни клонове), народопсихология, педагогика, здравно образование, герагогика, етнология, културология, и много други. Преценяваме, че не притежаваме необходимите компетенции.

3) *Идеята на проучването е да получим една картина за положението, състоянието, отношението, очакванията и самооценката, саморефлексията на респондентите – деца/лица и възрастни. Изследването не поставя акцент върху причините, които са комплексни и са довели до това състояние, а върху моментната „снимка“ на разгледаната група деца/лица и родители.*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеното проучване като цяло е основа за пълноценен анализ на качествените страни относно включващите таргетни групи на приобщаващото образование. Ключовите констатации, които произтичат от изследването относно *„разширяване на социалния опит в процеса на приобщаващо образование чрез творчество и активна развиваща дейност“*, са по посока образование, самооценка, саморефлексия и социална адаптация, ангажираност по отношение на учащите се (и техните родители) със специални потребности, съответно – политики и практики в сферата на образованието, обучението и възпитанието.

Въз основа на анализа на научната литература, Web източниците и на резултатите от настоящето емпирично изследване, се проучи *отношението и мнението към лицата със специални потребности*, анализираха се *проблемите* им, както и тяхната *самопреценка, готовност и мотивация за вписване в съвременната учебна и работна среда*.

Потвърдиха се хипотезите по отношение на това, разглеждайки теоретично, в по-глобален аспект, процесуалното моделиране, от общите цели, маркирахме в теоретичен план, влияещите параметри на комплексното здраве (а също така и за промоция) на детето с атипично развитие. По този начин можем да разширим изследването с последващо практико-приложно. И не на последно място констатирайки статистическите данни, относно пълноценната интеграция, би могло да се наблегне на слабите места, на бариерите възпрепятстващи благоденствието на общността, а също така и на личната самооценка, елиминиране на самоизолацията, чрез проектна планираност и устойчивост на дейностите.

Креативният подход при формирането на развиваща образователно-творческа среда за деца със специални потребности е фундаментален за тяхната адаптация и социализация, за техния пълноценен и независим начин на живот. Анализът на когнитивно-творческото функциониране на личността повишава вероятността от изграждане на умения за включване на реалистични, базирани на доказателства оценки на ситуациите и води до намаляване на субективното преживяване на негативната емоция. Тези умения включват идентифициране на когнитивните изкривявания, промяна на вярвания, свързани със света и другите, както и промяна на поведенческите стратегии за

справяне. С развитието на съвременните технологии и прехода на човешката цивилизация към информационно общество, проблемът за адаптивните възможности на личността става все по-актуален.

Ще обобщим казаното до тук с думите на учения, отдал живота и знанията си в името на специалното и приобщаващо образование в България, проф. В. Кацарска, която казва следното: „Отминало е времето на използването на универсални подходи и методи. Колкото една научна област е по-богата на алтернативни пътища, толкова тя е по-развита и социално потребна“ (Kacarska 2015: 14).

Концепцията на ЮНЕСКО от 1993 г. е „Обучение за всички“. Подчертава се правото на всички деца „да живеят и да се обучават заедно, защото са членове на едно общество“. Компонентът приобщаващо образование в концепцията му не се отнася единствено до училищната среда. Той е цялостен процес, който включва и т.нар. „реhabилитация, основана върху общността“, което означава: Включване на децата със специални потребности в общи дейности вътре и вън от училището с останалите деца; включване на ресурсите на общността (според Декларацията от Саламанка масовите училища трябва да приемат всички деца със специални образователни потребности).

Чл. 6, ал. 1 от Конституцията на Република България гласи: *Всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права*. Родителите, възрастните, учителите трябва да познават и знаят правата си, за да ги отстояват. Не случайно в проучването отделихме специално място на тези въпроси, защото те са изключително важни. Темата за правата и задълженията на децата се изучава още в предучилищна възраст, в детското заведение, защото „... човешките права са важни от гледна точка на педагога и в частност – на социалния педагог. Основни теоретични въпроси са мястото на детето в контекста на правото и връзката му с морала, социума, международните гаранции за човека. Това са на практика основите на защитата на правата на личността като фундамент за правата на детето“ (Kolarova, 2004).

Коментарът във връзка с конкретната проблематика, фокусиран в студията, е изведен на база статистика от емпиричните данни по отношение на корелацията „социален опит в процеса на приобщаващото образование чрез творчество и активна развиваща дейност в детска възраст“. Цялата активност има консолидиращи функции по отношение на израстването (като развитие и напредък), прогреса, еволюцията и растежа на детето. Но тук все пак говорим за обикновено образование за необикновени деца, обучение и възпитание без стигма и предразсъдъци. На всяко отделно, специално дете, трябва да се подбере и даде това, от което има необходимост според специалните му потребности, за да „покори то своите върхове“.

Приспособяването на човека към изискванията на социалната околна среда, преживяването му като професионално реализиран и успял, идентифици-

ран с групата, с организацията, често пъти се сблъсква със сериозен натиск от вътрешни и външни фактори. Хората с увреждания, които са получили висше образование, все още изпитват затруднения на пазара на труда. С новите политики към работодателите – да бъдат финансово стимулирани да приемат на работа такива хора, а и с различното положително отношение към тях, вероятността да бъдат наети на работа е много по-голяма в сравнение с хората с увреждания, притежаващи по ниска квалификация.

Обобщавайки, трябва да кажем, че освен гореизказаните видими бариери пред хората с увреждания има и много (не)видими, които ги възпрепятстват за реализация на мечтите, желанията, стремленията и дръзновенията им. По този начин, за съжаление, те остават неприобщени в свят, който претендира за хуманност, толерантност и любов към всички. И все пак има добри примери, добри практики както в Република България, така и по целия свят, което е обнадеждаващо и оптимистично. Тези деца и тези хора са част от нас. Наш дълг е да им помогнем да се приобщят, да преодолеят бариерите и стигмата.

БИБЛИОГРАФИЯ

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

- Конституция на Република България. [Constitution of the Republic of Bulgaria]. Retrieved 13. 03. 2020, from <https://lex.bg/laws/ldoc/521957377>
- Наредба за приобщаващо образование, Обн. – ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., в сила от 18.12.2018 г. [Ordinance on inclusive education, State Gazette No. 86/ 27.10.2017, Effective 18.12.2018]. Retrieved 13. 02. 2020, from www.mon.bg/upload
- National Insurance Institute: Национален осигурителен институт (НОИ) [National Insurance Institute] Retrieved 26.07.2018, from <https://www.noi.bg/>
- National Statistical Institute: Национален статистически институт (НСИ) [National Statistical Institute] Retrieved 16.08.2018, from <http://www.nsi.bg/>
- The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education World Conference on Special Needs Education: Access and Quality, Salamanca, Spain, 1994 Retrieved 23. 03. 2020, from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>
- World Health Organization [Svetovna zdravna organizacija (C3O)]. Retrieved 23.10.2019, from <http://www.who.int/en>

ИЗТОЧНИЦИ

- Alexandrache, C. (2014). Differentiated Education in the Service of Preventing/Reducing the School Conflict. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 159 (23), 433-436. Retrieved 27.12. 2019, from https://www.researchgate.net/publication/272380070_Differentiated_Education_in_the_Service_of_Preventing_Reducing_the_School_Conflict.
- Angelova, Sv. (2019). *Zdraveto na deteto v obrazovaten diskurs (konceptualen model)*. Ruse: Avangard print EOOD.

- Angelova, Iv. (2019): Intercultural Communication of Foreign Students As a part of Pedagogical Communicational the University. E-journal Pedagogical Forum. Innovative Practice in Current Educational Reality. Stara Zagora: Trakya University.
- Angelova, Sv. (2020). Savremenni rakursi v prirodnatauchnoto obrazovanie v nachalnoto uchilishte: pogled kam vrazkata „dete – obshtestvo – priroda“. [Ангелова, Св. Съвременни ракурси в природонаучното образование в началното училище: поглед към връзката „дете – общество – природа“]. Ruse: Avangard print EOOD.
- Boiyanova, V., M. Stankova. (2004). Hiperaktivnost i deficit na vnimanie. [Боянова, В., М. Станкова. Хиперактивност и дефицит на внимание]. Sofia: Heron pres.
- Cotman, SW. & N. Berchtold. (2002). Exercise: a behavioral intervention to enhance brain health and plasticity. *TRENDS in Neurosciences*, 25.
- Debriune, N. (2016). Ozemlqvaneto na bejancite ot Mala Azia v Emona (1924 – 1928). [Дебрюне, Н. Оземляването на бежанците от Мала Азия в Емона (1924 – 1928)]. In: Nazarska J. & Shapkalova Sv. (Ed.). *Sbornik s dokladi ot nauchna konferencia 'Harmonia v razlichia ta'*, 1. Sofia: UniBit, 246-257.
- Dineva, V. (2018). Osnovni metodologichni принципи i podhodi v terapevtichnata rabota sas semeistva. [Динева, В. Основни методологични принципи и подходи в терапевтичната работа със семейства]. In: Berchev, D. & Georgieva, Iv. (Ed.). *Sbornik dokladi ot godishna universitetska nauchna konferencia. Veliko Tarnovo: NVU "Vasil Levski"*.
- Dobreva, Sn. (2017). Roliata na kompiutarno-oposredstvenata komunikaciya za postigane na celite na rodnoezikovoto obuchenie. [Добрева, Сн. (2017). Ролята на компютърно-опосредствената комуникация за постигане на целите на родноезиковото обучение]. In: Ivanova, D., Ivanova, I., & Tihova, A. (Ed.) *Godishnik na Shumenskiya universitet 'Episkop Konstantin Preslavski'*. Fakultet po humanitarni nauki. Tom. XX-VIII A. Shumen: University Press "Episkop Konstantin Preslavski", 156-176.
- Doncheva, J. (2014). Konsolidirashtite funktsii na balgarskite detski folklorni igri v preduchilishtna vazrast. [Дончева, Ю. (2014). Консолидиращите функции на българските детски фолклорни игри в предучилищна възраст]. Ruse: Mediateh, Pечатna baza na RU "Angel Kanchev".
- Engels-Kritidis, R. (2015). Roliata na individualizatsiyata i diferentsiatsiyata za razshiriyavane na vazmoznostite za obrazovaten napredak pri deca ot parva grupa v detskata gradina. [Енгелс-Критидис, Р. Ролята на индивидуализацията и диференциацията за разширяване на възможностите за образователен напредък при децата от първа група в детската градина]. In: *Nauchni trudove na Rusenskiya universitet*, 2015, Tom. 54, Seria 6.2. Retrieved 17.12. 2019 from <http://conf.uni-ruse.bg/bg/?cmd=d-Page&pid=proc15-6.2>].
- Fatima Raheem Al-Mosawi, Inas Kamal Yaseen. (2019). (PDF) The Effect of Using Index Card Games on Iraqi EFL Performance in Conversation. *Sci. Int. (Lahore)*, 31 (1) B, 87-91, 2019; CODEN: SINTE 8 87 January-February. Retrieved 17.12. 2019, Available from https://www.researchgate.net/publication/331198772_THE_EFFECT_OF_USING_INDEX_CARD_GAMES_ON_IRAQI_EFL_PUPILS'_PERFORMANCE_IN_CONVERSATION; https://www.researchgate.net/publication/340223479_Mental_Health_-_Therapy

- Ivanova, A., G. Ivanova & K. Deneva. (2015). Roliyata na informacionnite tehnologii v integrirano na deca sas specialni obrazovatelni potrebnosti i specifichni obuchitelni trudnosti. [Иванова, А., Г. Иванова, К. Денева. Ролята на информационните технологии в интегрирането на деца със специални образователни потребности и специфични обучителни трудности]. In: Socialnite prava na balgarskite gravdani – problemi i perspektivi. Ruse: Rusenski univesrsitet “Angel Kanchev”.
- Ivanova, E. (2019). Formirane na socialni umeniya i kompetencii chrez sadarjanieto po “Okolen sviat” za vtori klas. [Иванова, Е. Формиране на социални умения и компетенции чрез учебното съдържание по „Околен свят“ за втори клас]. In: Berchev, D. & Georgieva, Iv. (Ed.). Sbornik dokladi ot godishna universitetska nauchna konferencia. Veliko Tarnovo: NVU “Vasil Levski”.
- Ivanova, V., & Mileva, E. (2019). Teachers’ satisfaction with their professional activities in physical education and sport. In P. Hájek, & O. Vit (Ed.), CBU International Conference Proceedings. 7, pp. 453-458. Prague: CBU Research Institute. doi:10.12955/cbup. V 7.1400.
- Jordanov, V. (2015). Opredeleyane na eksperimentalni i kontrolni grupi za izsledvane fizicheskata deesposobnost na momcheta ot 5, 6 i 7 klas. [Йорданов, В. (2015). Определяне на експериментални и контролни групи за изследване физическата дееспособност на момчета от 5, 6 и 7 клас]. In: Nauchni trudove na Rusenskia universitet, 2015, tom 54, seria 8.2. Retrieved 17.12.2019 from <http://conf.uni-ruse.bg/bg/?cmd=d-Page&pid=proc15-8.2>].
- Kacarska, V. (2015). Specialno obrazovanie. Nauchen statut na specialnata pedagogika. [Кацарска, В. Специално образование. Научен статут на специалната педагогика]. St. Zagora: Lagen.
- Karaivanova, P. (2016). Mobilnost i interaktivnost pri vazpitavane na socialna kompetentnost v preduchilishtno detstvo. [Караиванова, П. (2016). Мобилност и интерактивност при възпитаване на социална компетентност в предучилищното детство]. In: Pedagogical Almanac. Veliko Tarnovo: University press “St. st. Kiril i Metodii”, kn. 1, 21-30. Retrieved 17.12.2019 from <http://journals.uni-vt.bg/almanac/bul/vol24/iss1/>
- Kiurkchiiska, V. (2017). Priobshtavashoto obrazovanie – predizvikelstvo za nachalniya uchitel. [Кюркчийска, В. Приобщаващото образование – предизвикателство за началния учител]. Shumen: University press “Episkop Konstantin Preslavski”.
- Knudsen, E. (2004). Sensitive Periods in the Development of the Brain and Behavior. Journal of Cognitive Neuroscience. Volume 16, Issue 8, October 2004 p.1412-1425, Retrieved 07. 02. 2019, from <https://www.mitpressjournals.org/doi/abs/10.1162/0898929042304796>
- Kolarova, Ts. (2004). Pravata na deteto (Socialno-pedagogicheski izmerenia). [Коларова Ц. (2004). Правата на детето (Социално-педагогически измерения)]. Sofia: University press “St. Kliment Ohridski”.
- Koleva, I. (1996). Socializaciya, refleksiya, situacii. Prakticheskoto rakovodstvo za detski uchiteli. [Колева, И. (1996). Социализация, рефлексия, ситуации. Практическо ръководство за детския учител]. Sofia: Oko.
- Liqaa Habeb Al-Obaydi. (2019). Cultural Diversity, Awareness and Teaching: A Study in an EFL Context. THE JOURNAL OF ASIA TEFL Vol. 16, No. 3, Fall 2019, 987-995 Retrieved 27. 05. 2019, from <http://dx.doi.org/10.18823/asiatefl. 2019.16.3.15.987>.

- Liuckanova, E., (2014). Socialna kompetentnost na deteto v nachalna uchilishtna vazrast. [Люцканова, Е. Социалната компетентност на детето в начална училищна възраст]. Shumen: University press "St. Kliment Ohridski". ersitetsko izdatelstvo "Eposkop Konstantin Preslavski".
- National Insurance Institute: Национален осигурителен институт (НОИ) [National Insurance Institute] Retrieved 26.07.2018, from <https://www.noi.bg/>
- National Statistical Institute: Национален статистически институт (НСИ) [National Statistical Institute] Retrieved 16.08.2018, from <http://www.nsi.bg/>
- Neminska, R. (2018). Refleksivna tehnologiaya za razvitie na pedagogicheski kompetentnosti v interkultura obrazovatelna sreda. [Неминска, Р. Рефлексивна технология за развиване на педагогически компетентности в интеркултурна образователна среда]. *Online journal Educational forum*, 4, 2018. Retrieved 17.12.2019 from <http://www.dipku-sz.net/izdanie/590/refleksivna-tehnologiya-za-razvivane-na-pedagogicheski-kompetentnosti-v-interkultura>
- Nikolova, Sn. (2019). Principi na rabota pri deca sas specialni obrazovatelni potrebnosti. [Николова, Сн. (2019). Принципи на работа при деца със специални образователни потребности]. In: Ilieva, V., & Iankova, G. (Ed.) *Sbornik nauchni trudove ot patuvash seminar Istanbul – Kushdasa – Izmir "Inovacii v obrazovanieto"*, Shumenski universitet "Ep. K. Preslavski". V. Tarnovo: Faber.
- Petkova, Il. (2012). Podgotovka i kvalifikaciya na balgarskiya uchitel. [Петкова, Ил. Подготовка и квалификация на българския учител]. Sofia: University press "St. Kl. Ohridski".
- Piriova, B. (2008). Nevrobiologichni osnovi na detskoto razvitie. [Пирьова, Б. (2008). Невробиологични основи на детското развитие]. Sofia: New Bulgarian University.
- Polihronov, D. (2017). Satrudnichestvo mejdu uchenici – uchiteli – roditeli chrez izvanklasnite formi na rabota – klubove po interesi. [Полихронов, Д. Сътрудничество между ученици – учители – родители чрез извънкласните форми на работа – клубове по интереси]. In: *Godishno nauchno-metodichsko spisanie Obrazovanie i tehnologii* (Education and Technologies), 2017, 8.
- Slaviyanova, L. (2017). Politeness and Indirectness: Speech Stereotypes for Making Requests in Modern English and Bulgarian. Penza, Russia: Resaerch Centre "Sociosphere", 129-142.
- Sotirov, Ch. (2017). Vzaimodeistviето mejdu detska gradina i semejstvo na deca nujsdaesh-ti se ot priobshtavashto obrazovanie. [Сотиров, Ч. Взаимодействието между детска градина и семействата на деца, нуждаещи се от приобщаващо образование]. In: Iankova, G., & Ilieva, V., (Ed.) *Annual of the University of Shumen*, T. XXI D. Retrieved 17.12.2019 from http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/God_na_PF_2017.pdf.
- Stoyanova, I. (2019). Savremenni metodi na obuchenie v preduchilishtna vazrast. [Стоянова, И. Съвременни методи на обучение в предучилищна възраст]. In: Iankova, G., & Ilieva, V., (Ed.) *Sbornik nauchni trudove ot Nauchno-prakticheska konferenciya "Predizvikatelstvata na savremieto i kachestvoto na obrazovanieto"*. Shumen: University press "Episkop Konstantin Preslavski".
- Stoiyanova, M., (2011). Modeli za priobshtavasht igrov trening za deca i roditeli. [Стоянова, М. Модели за приобщаващ игров тренинг за деца и родители]. *Preduchilishtno vaz-pitanie*, 2011, 6.

- Tahira, Shazia. (2020). Mental Health - Therapy. Retrieved 27.03. 2020, Available from: https://www.researchgate.net/publication/340223479_Mental_Health_-_Therapy
- Terziiska, P. (2018). Optimizirane na obrazovatelniya process v konteksta na priobshavashoto obrazovanie. [Терзийска, П. (2018). Оптимизиране на образователния процес в контекста на приобщаващото образование]. *Strategies for Policy in Science and Education*, 2018: 6, 567-578. Retrieved 17.12.2019 from <https://strategies.azbuki.bg/staregies/sonparticles2016-3/2018-5/>.
- Topolska, E. (2019). Interakciya i interkulturna komunikaciya v priobshavashoto obrazovanie. [Тополска, Е. Интеракция и интеркултурна комуникация в приобщаващото образование]. In: Nazarska J. & Garvalova, Sv. (Ed.) *Sbornik s dokladi ot nauchna konferencia "Harmonia v razlichnata", UniBit, Sofia: Akademichno izdatelstvo "Za bukvite – O pismenih"*].
- Velcheva, K. (2019). Pedagogicheskata komunikaciya na subektite v obrazovatelniya process. [Велчева, К. Педагогическата комуникация на субектите в образователния процес]. In: Boneva, M. (Ed.). *Sbornik dokladi "Savremenni aspekti na pedagogicheskata komunikaciya"*. Shumen: University Press "Episkop Konstantin Preslavski", 138-150.
- Voinohovska, V. (2012). Informacionnite tehnologii i multimediatata kato faktori za povishavane motivaciata na obuchаемите i effektivnostta na uchebniya process. [Войноховска, В. Информационните технологии и мултимедията като фактори за повишаване мотивацията на обучаемите и ефективността на учебния процес]. Ruse: Primax.
- World Health Organization [Svetovna zdravna organizaciya (C3O)]. Retrieved 23. 10. 2019, from <http://www.who.int/en>

ЗА АВТОРА

Доц. д-р Юлия Дончева е преподавател в Катедра „Педагогика, психология и история“ в Русенски университет „Ангел Кънчев“. Областите на научните ѝ интереси са Методика на обучението по „Околен свят“ в детската градина и „Човекът и обществото“, Приобщаващо образование, ИКТ в обучението. Има над 100 публикации. ORCID ID: 0000-0003-3148-3220; Web of Science Research ID: U-9513-2019; РИНЦ ID: 964053.
*Контакт: Адрес: гр. Русе – 7017, ул. „Студентска“, 17.
 E-mail: jdoncheva@uni-ruse.bg*

ABOUT THE AUTHOR

Assoc. Prof. Julia Doncheva, PhD is a university lecturer in the Department of Pedagogy, Psychology and History in 'Angel Kanchev' University of Ruse. The areas of its Scientific and Research Interests are Methodology of Teaching 'Around the World' in Kindergarten and 'Man and Society', 'Inclusive Education', ICT in Education. She has over hundred publications. ORCID ID: 0000-0003-3148-3220; Web of Science Research ID: U-9513-2019; РИНЦ ID: 964053.
*Contact: Address: Ruse – 7017, Str. Studentska, 17.
 E-mail: jdoncheva@uni-ruse.bg*